

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка  
Історичний факультет  
Кафедра історії України

Дипломна робота  
бакалавра

**з теми: «ВІЙСЬКОВА КАМПАНІЯ В ЛІВОБЕРЖНІЙ УКРАЇНІ В 1663 –  
1664 РР.: ПЕРЕДУМОВИ, ХІД, НАСЛІДКИ»**

Виконав: студент 4 курсу  
групи Ist1-B16  
**Марцинишен Дмитро**

Керівник:  
**Газін В. В.**, доктор історичних наук, доцент  
кафедри історії України

Рецензент:

**ЗМІСТ:**

<b>ВСТУП.....</b>	<b>3</b>
<b>РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....</b>	<b>6</b>
<b>1.1. Історіографія проблеми.....</b>	<b>6</b>
<b>1.2. Джерельна база дослідження.....</b>	<b>10</b>
<b>1.3. Основні принципи та методи дослідження.....</b>	<b>12</b>
<b>РОЗДІЛ ІІ. МОСКВА ТА ВАРШАВА НАПЕРЕДОДНІ КАМПАНІЇ ЯНА КАЗИМИРА 1663 – 1664 РР. «УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ».....</b>	<b>15</b>
<b>2.1. Московсько-польські мирні переговори початку 1663 р. та їх провал.....</b>	<b>15</b>
<b>2.2. Український розкол. Ніжинська «чорна» рада та поділ України на два гетьманства.....</b>	<b>24</b>
<b>РОЗДІЛ ІІІ. ПЕРЕБІГ ПОХОДУ ВІЙСЬК ЯНА КАЗИМИРА НА ЛІВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ.....</b>	<b>37</b>
<b>3.1. Початковий етап походу.....</b>	<b>37</b>
<b>3.2. Провал походу та його наслідки.....</b>	<b>46</b>
<b>ВИСНОВКИ.....</b>	<b>58</b>
<b>ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА.....</b>	<b>60</b>

## ВСТУП

Перша половина 60-х рр. XVII ст. стали одними з ключових в перебігу Української національної революції XVII ст. Вони ознаменувалися подіями й процесами, що трагічно позначилися на розвитку Української держави. Саме тоді відбулося поглиблення суспільно-політичної кризи, що охопила козацьку Україну, наслідком якої став поділ держави на два гетьманства – Лівобережне та Правобережне. Унаслідок гостро постала проблема цілісності держави; створилися умови для ліквідації її інституцій. Фактично, Україна, втративши можливість впливу на політичні процеси, які відбувалися довкола неї, перебіг військового протистояння між Москвою та Річчю Посполитою, виявилася неспроможною протистояти тиску з їхнього боку, що посилювався на фоні загострення внутрішньополітичних суперечок та боротьби за владу. Ситуація загострювалася через те, що за Польща й Москва здійснювали відкриту експансію щодо українських земель. Відтак, питання щодо об'єднання України наштовхувалося на рішучу протидію її сусідів. Воно ставало не лише внутрішньоукраїнським, а переходило в сферу взаємовідносин Речі Посполитої, Московії та Кримського ханства, а Україна втрачала, таким чином, суб'єктність у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи.

У цей час відбувся грандіозна військова кампанія польсько-татарських військ і полків правобережного гетьмана Павла Тетері у Лівобережну Україну, метою якої було здійснення рішучого перелому в ході московсько-польської війни, що тривала з 1654 р., звільнення усієї України з-під влади Москви та відновлення на Лівобережжі влади законообраного гетьмана Павла Тетері. Звичайно, у Варшаві розглядали Україну як частину Речі Посполитої відповідно до українсько-польської угоди 1660 р. (Чуднівського договору).

Досліджуваний період (1663 – 1664 рр.) – невеликий проміжок часу. Однак, він є надзвичайно важливим для усвідомлення тих політичних процесів, що відбувалися у козацькій Україні в другій половині XVII ст. Їх

розуміння необхідне для формування бачення вектору розвитку Революції та причин її поразки.

На жаль, попри жвавий інтерес до періоду історії України середини XVII ст., дані питання є досі недостатньо висвітленими в науковій літературі, тим паче на рівні студентських досліджень. Саме цим і визначається **актуальність** нашого дослідження.

**Об'єктом дослідження** є розвиток українсько-польсько-московських стосунків в першій половині 60-х рр. XVII ст.

**Предметом дослідження** є передумови та перебіг військової кампанії польських військ Яна Казимира у Лівобережній Україні в 1663 – 1664 рр., а також є участь в ній українських правобережних полків гетьмана Павла Тетері.

**Метою дослідження** є об'єктивне з'ясування причин та передумов походу, перебігу воєнних дій та з'ясування наслідків походу. .

Для досягнення поставленої мети автор передбачає розв'язати наступні **завдання**:

- визначити особливості розвитку московсько-польських відносин, а також ситуації в Українській державі, її геополітичного становища на весну-літо 1663 р.;
- проаналізувати перебіг військової кампанії Яна Казимира на її початковому етапі та визначити причини початкових успіхів польсько-татарських військ та полків П. Тетері;
- з'ясувати роль українських козацьких полків та їх керівників П. Тетері та І. Богуна під час військових дій у Лівобережній Україні восени 1663 р.;
- проаналізувати дії московських військ та сил лівобережного гетьмана І. Брюховецького;
- визначити обставини, які призвели до перелому в ході кампанії і, остаточного провалу планів польського короля Яна Казимира;
- окреслити наслідки кампанії як для подальшого перебігу московсько-польського протистояння, так і для козацької України.

**Хронологічні рамки дослідження** обумовлені часом підготовки та періодом, коли відбувалася сама військова кампанія (початок 1663 – лютий 1664 рр.). Нижня межа відповідає часу, коли фактично керівництво Речі Посполитої взяло курс на збройне вирішення протистояння з Москвою. Верхня співпадає з завершенням кампанії, коли польські війська змушені були відступити з території Лівобережної України.

**Практичне значення дипломної роботи** полягає в тому, що її матеріали, основні висновки й положення можуть бути використані для підготовки тематичних уроків з історії України під час вивчення періоду Руїни Української козацької держави в 50-х – 60-х рр. XVII ст., а також для підготовки наукових праць, посібників, лекцій і спеціальних курсів з історії України.

**Методологічною основою** роботи стали принципи історизму та наукової об'єктивності. Це дозволило уникнути упереджених, заідеологізованих, політично заангажованих підходів. Для реалізації мети дослідження використані проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний методи.

**Структура роботи** визначається метою та завданням дослідження. Вона складається зі вступу, трьох розділів, семи параграфів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

## ВИСНОВКИ.

Провал місії А. Ордина-Нащокіна у Львові в лютому-травні 1663 р. ознаменував початок чергового етапу збройного протистояння між Річчю Посполитою та Росією. Успішна військова кампанія на зразок тих, які відбувалися на початку століття, на думку Варшави, мала вирішити питання стосовно першості в регіоні ЦСЄ. З цією кампанією пов'язувалися надії і на вирішення на користь Речі Посполитої й «українського питання».

Якщо ще на початку 1663 р. у Варшаві сподівалися, що зусиллями правобережного гетьмана Тетері (новий гетьман здійснював спроби налагодити контакти з лівобережною козацькою старшиною з метою відновлення єдності держави) зможуть відновити контроль над Лівобережжям України, то після організованих тамтешньою старшиною під контролем Москви виборів гетьмана, а особливо з приходом там до влади промосковського Івана Брюховецького, було взято курс на вирішення питання військовим шляхом.

З іншого боку, Москва на літо 1663 р. спрямувала зусилля на посилення своїх позицій в Лівобережній Україні. Власне з цих міркувань відбулося обрання там окремого гетьмана, залежного від царського керівництва.

Похід військ Яна Казимира на Москву й участь в ньому правобережних козацьких полків на чолі з гетьманом П.Тетерею в листопаді 1663 - лютому 1664 рр. став важливою подією в історії України 60-х років XVII ст. Він ознаменував спробу гетьмана відновити єдність козацької України.

Активну участь у військових діях 1663 – 1664 рр. взяли загоны кримського хана. Крим використовував дану кампанію для посилення свого впливу в Україні, отримання здобичі, зокрема ясиру. Також кримське керівництво мало надію, що в результаті успішної війни проти Москви буде вирішене питання про приєднання Казанського і Астраханського ханств.

Надзвичайно важливою в ході військової кампанії була роль українських полків, керованих П.Тетерею та наказним гетьманом І.Богуном. Значною

мірою завдяки їх діям були досягнуті певні успіхи на початковому етапі походу.

На сам результат військової кампанії вирішальний вплив мало ставлення до військ Яна Казимира населення України. І саме його рішучий опір, а також наростання невдоволення діями поляків і татар з боку козаків П.Тетері стали основною причиною провалу планів короля.

Кампанія завершилася провалом для Яна Казимира та його союзників. Серед причин, поряд з вдалою тактикою, обраною російським керівництвом, складними погодними умовами, внутрішньополітичною кризою в самій Польщі, пов'язаною з Єжі Любомирським, мав вплив і український чинник. Якщо на початку кампанії саме участь в поході українських козацьких полків,, а також негативне ставлення населення Лівобережної України до політики московських воєвод та гетьмана І. Брюховецького, були одними з основних чинників успіху, то, власне, зміна ставлення до польських та кримських військ, привело до зміни перебігу самої кампанії.

Військові дії та їх результат спричинили зміну внутрішньополітичної ситуації на Лівобережній Україні. Вдала для Москви війна призвела до ще більшого посилення її впливу. Поразка польських військ означала остаточний провал намірів Тетері відновити єдність козацької України.

## ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

### Джерела:

1. Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. Э. Пратца, 1867. Т. 5. 335 с.
2. Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. Э. Пратца, 1869. Т. 6. 279 с.
3. Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ. Тип. В. В. Пратц, 1873. Т. 7. 398 с..
4. Величко С. В. Літопис / [пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.
5. Гордон П. Дневник 1659–1667 / [перевод, статья, примеч. Д. Г. Федосова; отв. ред. М. Р. Рыженков]. Москва : Наука, 2003. 315 с.
6. Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира. Юрьев : Типогр. Маттисена, 1929. 30 с.
7. Источники малороссійской исторіи / [собранные Д. Н. Бантышемъ-Каменскимъ и изданные О. Бодянским]. Москва : В Университетской Типографіи, 1858. Ч. 1. 1649–1687. 339 с.
8. Лѣтопись или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялось въ Украини малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ (1506–1737) // Сборник лѣтописей, относящихся къ истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Киевъ : Тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888. С. 3–69.
9. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / [пер. із староукр. Р. Г. Іванченка] Київ : Т-во «Знання» України, 1992, 192 с.



10. Літопис Самовидця / [підг. вид. Я. І. Дзира]. Київ : Наук. думка, 1971. 208 с.
11. Памятники, изданные Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-ГубернаторѢ. Киевъ : Университетская тип., 1852. Т. 3. 438 с.
12. Памятники, изданные Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-ГубернаторѢ. Киевъ : Университетская тип., 1859. Т. 4. 464 с.
13. Халебський Павло (Алепський) З подорожніх записок / Павло Халебський // Київська старовина. 1995. №4. С. 45–52.
14. Drobysz Tuszynski J. F. Pamiętnik // Dwa pamiętniki z XVII wieku. Wrocław-Kraków, 1954. S. 21–108.
15. Latopisiec, albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. Wł. Wojcicki. Tom I. Warszawa. 1853. 187 s.
16. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań : Nakład i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. Т. 2. 314 s.
17. Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska z czasów panowania Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III / [wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego]. Poznań : Nakładem Ludwika Merzbacha, 1840. 279 s.
18. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkej chorągwi. Ziemianina województwa Bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spółcześnie porządkiem lat opowiedziane. Lwów : W drukarni zakładu narodowego Ossolińskich, 1850. 287 s.

### **Література:**

19. Александрович М. Н. Остерский уезд. Историческое описание. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1881. Ч. 1. 109 с.
20. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70-ті роки XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 299 с.
21. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Київ : Час, 1993. 656 с.

22. Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч. 3. Москва : Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1897. 319 с.
23. Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч. 4. Москва : Тип. Э. Лисснера и А. Гешеля, 1902. 463 с.
24. Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. 1888. Т. 21. Май. С. 125-139.
25. Газін В. В. Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» в 1654–1667 рр. : монографія/наук. ред. – проф. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2019. 372 с.
26. Газін В. В. На шляху до Андрусова : Україна між Польщею й Росією в першій половині 60-х рр. XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки / [ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 6 (8). С. 112–129.
27. Газін В. В. Обриси Андрусова: «українське питання» під час дипломатичної місії А. Ордин-Нащокіна у Львові в березні – квітні 1663 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. Т. 20 : На пошану професора І. В. Рибачака. С. 410–425.
28. Газін В. В. Чорна рада 1663 р.: новітні політтехнології в історії ранньомодерної України // Збірник наукових праць «Політологічні студії» / [ред. кол.: В. В. Нечитайло (відп. ред.), В. А. Войналович, С. Г. Вонсович та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 82-90.
29. Газін В. Гетьман Павло Тетеря : соціально-політичний портрет (монографія). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. 230 с.
30. Газін В. Похід польських військ Яна Казимира на Лівобережну Україну у 1663–1664 рр. : причини провалу // Наукові праці Кам'янець-Подільського

- державного педагогічного університету: Історичні науки. Київ, 1999. Т. 3 (5). С. 60–69.
31. Газін В. Причини походу польських військ у Лівобережну Україну в 1663–1664 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки / [ ред. кол.: М. Г. Кукурудзяк (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. 1 (3). С. 299–303.
32. Газін В. Яким Сомко // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Кн. 2. Київ : Вік, 2004. С. 149–164.
33. Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). Саратов : Издательство Саратовского университета, 1960. 106 с.
34. Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. Київ, 1928. Ч. 1. С. 205- 216.
35. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.
36. Горобець В. Від союзу до інкорпорації : українсько-російські відносини др. пол. XVII – перш. чв. XVIII ст. Київ : Вид-во Інституту Історії НАН України, 1995. 70 с.
37. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 462 с.
38. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політич--ної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. Київ : Інститут історії України, 2001. 533 с.
39. Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг та поразок. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 480 с.
40. Горобець В. "Чорна рада" 1663 року. Передумови, результати, наслідки / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2013. 200 с.
41. Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 254-284.

42. Дашкевич Я. Павло Тетеря – незрозумілий гетьман (1662-1665) // Неопалима купина. 1995. №1-2. С. 81-101.
43. История Русов или Малой России. Москва : В Университетской Типографии, 1846. 257 с.
44. Компан О. Міста України др. пол. XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.
45. Костомаров М. Исторични монографії Миколи Костомарова. Т. VI : Гетьманованє Івана Выговского та Юрія Хмельницкого // Исторични монографії. В Тернополі : З друк. Іосифа Павловского, 1891. 234 с. (Руска исторична бібліотека / подь ред. О. Барвеньского ; т. XIII)
46. Костомаров М. Исторични монографії Миколи Костомарова. Т. VII : Руина. I. Гетьманованє Бруховецкого // Исторични монографії. В Тернополі : З друк. Іосифа Павловского, 1892. 151 с. (Руска исторична бібліотека / подь ред. О. Барвеньского ; т. XIV)
47. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей . Санкт-Петербург : Вестник Знания, 1880. Т. 2. 408 с.
48. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. Київ : Либідь, 1994. Кн. 3. 336 с.
49. Маркевич Н. История Малороссии. Москва : Тип. Августа Семена, 1842. Т. 2. 673 с.
50. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ: ВПОП "Дніпро", 1996. – 262 с.
51. Нечуй-Левицький І. Українські гетьмани Брюховецький та Тетеря. Львів, 1899. 51 с.
52. Новосельский А.А. Исследования по истории эпохи феодализма. Москва : Наука, 1994. 223 с.
53. Оглоблін О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. 419 с.

- 54.Окиншевич Л. Центральні установи України-гетьманщини XVII-XVIII ст. Київ : Вид-во. АН УРСР, 1929. Ч. 1. 425 с.
- 55.„Око всей великой России”. Об истории русской дипломатической службы XVI-XVII веков / Под ред. Е. В. Чистяковой. Москва : Международные отношения, 1989. 240
- 56.Павлицев Н. И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. Санкт-Петербург : Типография В. С. Балашева, 1887. Т.2. 405 с.
- 57.Пасічник М. С. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657-1665 рр.). Львів : Міссіонер, 1998. 306 с.
- 58.Плохій С. Брама Європи. Пер. з англ. Романа Клочка. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496 с.
- 59.Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Редкол.: Смолій В.А. та ін. Київ : Видавничий дім "KM Academia", 1998. Кн. 1. 400 с.
- 60.Розенфельд И.В. Присоединение Малороссии к России (1654 – 1793). Петроград : Изд-во Политех. ин-та, 1915. 191 с.
- 61.Смолій В.А. Правобережна Україна другої половини XVII – початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ : Либідь, 1993. Ч. 1. С. 113-124.
- 62.Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення. Київ, 1993. 71 с.
- 63.Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. К., 1992
- 64.Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть : проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Альтернативи, 1997. 368 с.
- 65.Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.

- 66.Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 352 с.
- 67.Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 107 с.
- 68.Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648 - 1676 рр. крізь призму століть // Укр. іст. журнал. 1998. № 3. С. 3-12
- 69.Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Сочинения. В 18 кн. Отв. ред. : О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. Москва : Мысль, 1990. Кн. VI. Т. 11-12. 671 с.
- 70.Степанков В. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття (збірник статей). Київ : Генеза, 1998. С. 26-45.
- 71.Стецюк К. І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.) // Наукові записки інституту історії (АН УРСР). Київ, 1957. Т.9. С. 225-250.
- 72.Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х роках XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 364 с.
- 73.Стороженко И. В. Западно-русские провинциальные сеймики во вт. пол. XVII века. Киев, 1888. 140 с.
- 74.Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.
- 75.Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. Київ : Наукова думка, 1990. Т.2. 560 с.
- 76.Яковлева Т. Загибель Івана Богуна // Укр. іст. журнал. 1991. № 5. С. 139-142.
- 77.Яковлева Т. Іван Богун-Федорович // Київська старовина. 1992. № 5. С. 43-54.

78. Яковлева Т.Г. Іван Богун: проблеми біографії // Укр. іст. журнал. 2000. №2. С. 147-157.
79. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини : Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ : Основи, 2003. 644 с.
80. Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип.3. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. С.179-192.
81. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва : Из Чтений в имп. о-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1899. 1104 с.
82. Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa : PWN, 1959. 281 с.